

OSKRBA Z VODO IN OBLIKE VODNJAKOV V PREKMURJU

Vlasta Koren

Dobra pitna voda je eden glavnih pogojev za človekov obstoj.

Kjer ni vode, ni pogojev za nastanek stalnih naselbin, posebej večjih središč človekove naselitve. Največja strnjena naselja so bila v vseh zgodovinskih časih predvsem ob rekah. O tem zgovorno pripovedujejo tudi ostanki prazgodovinskih naselbin na Slovenskem. Skoraj vse ilirske in pozneje keltske naselbine so se naslanjale na terase ali police večjih rek prav zato, ker je tam raven talne vode vselej bliže površini, kakor na višje ležečih terasah.

Prekmurje (skrajni severovzhodni del Slovenije) sodi v etnografskem pogledu v panonsko etnično območje. Zahodni del Prekmurja označuje ljudstvo samo kot Ravénsko. Za ravnino vzhodno od tod uporabljajo ime Dólinško. Severno od Dólinškega in Ravénskega pa leži z bregovi in dolinami posejano Goričko. Goričko je gričevje iz najmlajših terciarnih plasti, na zahodu miocenskih, proti vzhodu čedalje mlajših pliocenskih prodnato peščenih sedimentov. V severozahodnem delu Prekmurja pri Ocinju, Sotini, Srdíci je ozemlje karbonskih škrljavcev. Ravénsko, del murske ravni, je v svojem obsegu obdano z mlado terciarnim gričevjem. Prekmurska ravnina je aluvialna. Prekmurje je v svojem naplavinškem področju Mure in njenih pritokov najbolj gosto naseljeno. Bližina talne vode, ki jo uporabljajo naselbine v ravninskih in gričevnatih krajih, odloča tudi o obliki vodnjakov, obenem pa tudi o načinu črpanja in pridobivanja pitne vode.

Na severozahodni meji Prekmurja, na primer na Srdičkem bregu (418 m), je globina talne vode 40—50 m, v nižinskem področju pa le 4 m. Pri Gradu na bregu 50 m, v Vučji gomili 4 m, v Beltincih 4 m, Dobrovniku 10 m, Rakičanu 4 m, Renkovicah 2 m, Túrníšču 2 m, Prosenjákovcih 4 m, Murski Soboti 3,3 m, Dokležovju 3 m, Petróvcih 3 m, Domanjševcih 3 m, na Kobilju 3 m, v Lendavi 2,5 m, Šálovcih 4 m, Motvárjevcih 3 m, Martjancih 10 m, Morávcih 4 m. Na nizko talno vodo se navezujejo vodnjaki v vaseh, ki ležijo ob potočkih Dobel, Mokoš in Črnc.

Zdrava pitna voda predstavlja za Prekmurje posebno vprašanje, ki so ga obravnavali in reševali že razni sanitarni pregledi in preiskave. Ugotovili so, da voda v obmurskih krajih ni povsod dobra za prehrano, ker je Mura v neposredni zvezi s talno vodo. Ta podtalna voda je v murskih vodnjakih mehka, nima zadosti apnenca. Bakteriološko vsebuje

preveč kolibakterij, kemijsko preveč nitratov in nitritov v vodi ter je zato za zdravje škodljiva.

Že Košič poroča o mnogih pojavih golšavosti na Melincih, v Ižakovcih, Dokležovju in na obeh Bistricah, ki jim jo povzroča slaba voda.

Iskanje vode

V ljudskem izročilu so ohranjeni spomini na iskanje vode s pomočjo enoletnih vrbovih šib. Iskanje vode je bilo potrebno zlasti v nenaseljenih območjih. Pred določitvijo lokacije za gradnjo hiše so poiskali vodo, ki naj bi bila vsaj v neposredni bližini. Iskalci vode so bili vedno moški. Znanje, ki je bilo za ta posel potrebno, so sprejeli od prednikov. Znani so bili predvsem naslednji načini iskanja vode:

1. Enoletno vrbovo šibo so vtaknili v zemljo ter jo opazovali; če se je nagnila, je bil to znak, da je voda v bližini.

2. Iskalec vode je držal pred seboj dve približno 30 cm dolgi enoletni vrbovi šibi tako, da sta se odrezana konca šib dotikala telesa. Hodil je po terenu in opazoval, kdaj se bosta tanjša konca nagnila drug k drugemu.

3. Dva moža, od katerih je bil eden iskalec vode, sta držala v vsaki roki po eno letno vrbovo šibo tako, da je bil odrezani konec šibe dobro uprt v mezinec vsake roke. Ob počasni hoji sta opazovala, kdaj se bodo tanjši konci šib nagnili v stran ali se rahlo dvignili. Nagib v stran je pomenil tok vode, dvig pa znak za stoječo vodo.

Tu in tam še danes na ta način iščejo vodo. To delajo v primeru, če vrelec vode usahne ali če postane voda slaba. Žive še trije znani iskalci vode: Ambrož v Kovačevcih, Ludvik Horvat v Dankovcih in Alojz Ficko v Pečarovcih.

Načini pridobivanja vode

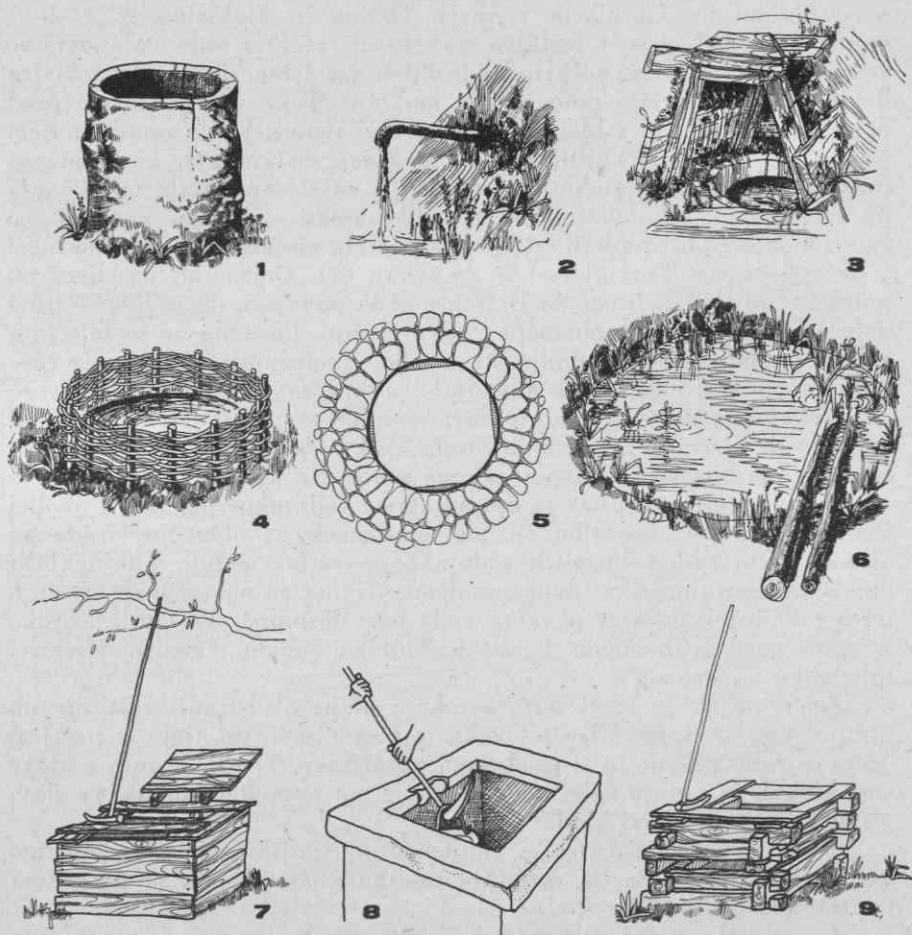
Vrétine. Najpreprostejši način pridobivanja vode je naravni izvir, speljan v leseno cevko, ki je navadno kolenasto navzdol ukrivljena (glej sl. 1/2 na strani 87). Ljudski naziv za vrelec je »vrétina«, leseno izdolbeno cev pa imenujejo pipa. Izraba vrelca s pomočjo omenjene cevke je možna le na nagnjenem terenu, zato najdemo tako speljane vrelce pretežno na Goričkem.

Pogostejši je izvir vode na ravnem terenu. Tudi takemu izviru pravijo navadno »vrétina« in s to besedo označujejo vse vrste preprosto zgrajenih vodnjakov ob izviri.

Ob izviru iz zemlje napravi voda naravno kotanjo, ki jo ljudje poglobijo do 2 m in razširijo do 1,5 m. Notranjo steno jame obložijo s plastmi ruše ali s kamenjem. Jame, obdane s plastmi ruše, zasledimo predvsem v Orehovcih, Črešnjevcih, Gornji Radgoni, Sodišincih, Gedé-

rovcih in tudi ponekod na Goričkem. Jame, obdane s kamenjem, so vidne na Goričkem v Rogaševcih, Fikšincih.

Vrétino, obdano s kamenjem, čistijo enkrat letno, navadno v maju ali juliju. Gospodar, ki navadno to delo sam opravlja, stoji v vodi, jo s posodo zajema ter obliva kamenje. S tem izpere vso nesnago, ki se nabere med kamenjem. Umazana voda odteka po odtočnem jarku, ki ga gospodar preje izkoplje, po čiščenju pa spet zasuje. Enkratno čiščenje

Sl. 1: 1. Vrétina na »bedenj« — po ustnem izročilu; — 2. Vrétina z leseno cevko — Grad (v gozdu); — 3. Vrétina na »bedenj« — Dolina, Fartelj Geza; — 4. S plotom obdana vrétina — po ustnem izročilu; — 5. Zidava stúdenca — Tropovci 28, Rajbar Franc; — 6. Mlaka — Dolina na začetku vasi; — 7. Vodnjak na ključ — Rakičan; — 8. Vodnjak na ključ — Selo (opuščen); — 9. Vodnjak na ključ — Bogojina 25, Puhan Franc

traja dve uri, vendar je za dokončno temeljito očiščenje potrebno postopek še dvakrat ponoviti. K čiščenju vode med letom pa pripomore tudi riba, ki živi v vrétini zato, da sproti požre razne odpadke. Ribo ulovi gospodar v potoku, biti pa mora samica.

V jamo postavijo tudi obod izdolbenega drevesa, imenovan »bédenj«, »begenj«. V ta namen so posekali star hrast ali bor, odžagali 1—2 m deblo ter ga v sredini izžagali in izdolbli. Z opisanim deblom so oblagali vrétino, predvsem v krajih, kjer so gozdovi. Taki vodnjaki so danes še ohranjeni na Goričkem v vaseh Dólina in Moščanci (glej sl. $\frac{1}{3}$, stran 87). Ponekod so z bednjem zavarovali vrétino tudi nad površino zemlje. V tem primeru so pripravili daljši del debla, da je bila polovica debla v zemlji, druga polovica pa nad njo. Take vodnjake smo pred nekaj leti zasledili še v bližini Bogojine, Bukovnice, Vučje gomile in Sela (glej sliko $\frac{1}{1}$, str. 87). Bili so tudi primeri, da kotanja, ki jo je napravila vretina, ni bila obložena, ampak je za zbiranje vode zadostovala naravna jama. Take vrétine so navadno obdali s plotom. V zemljo so zabili kole ter jih prepletli s trsjem 30—70 cm visoko. Plot je bil okrogel s premerom cca 1 m (glej sliko $\frac{1}{4}$, stran 87). Domačini, naseljeni ob potoku Črncu od Beltinec do Brátonec vedo povedati, da je bilo še pred dobrimi 10 leti na tem območju 6 takih vrétin. Poznane pa so bile tudi vzdolž potoka Dobelj, kotanje, ki so bile v notranjosti obložene z rušo ali s kamenjem; nad zemljo navadno niso bile zavarovane.

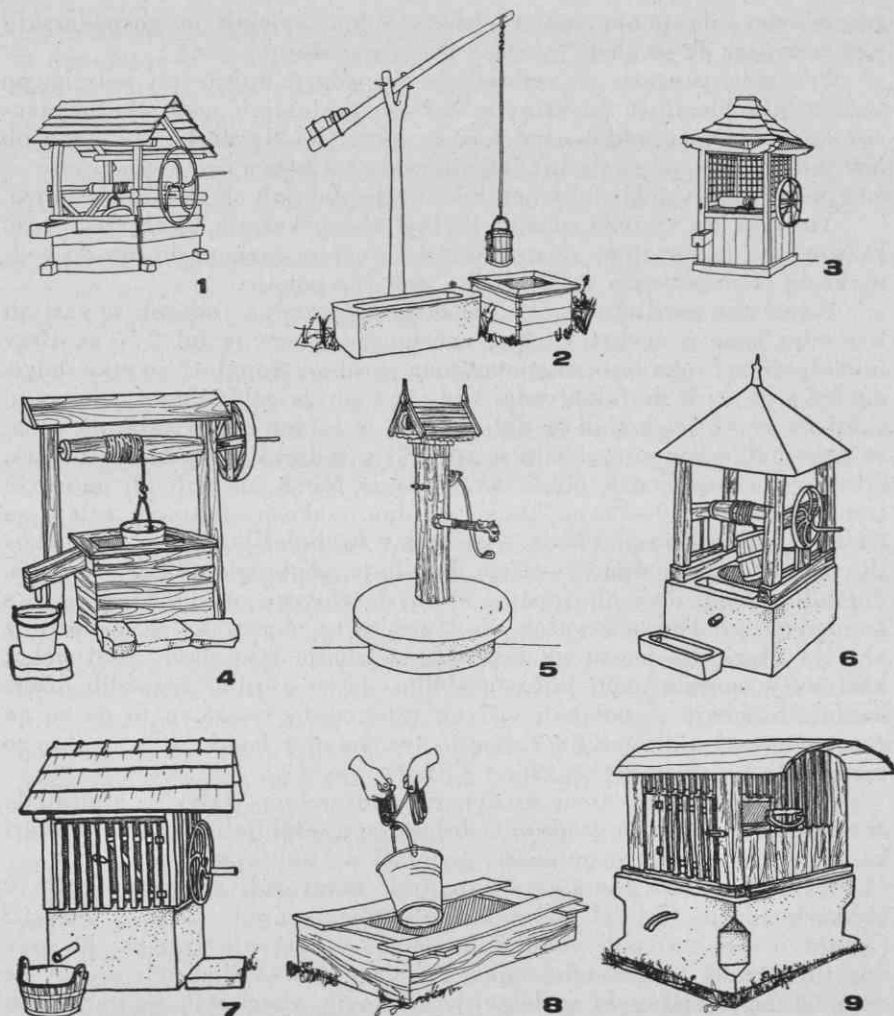
Nekatere vrétine so bile zavarovane tudi s preprosto leseno streho, ki so jo nosili v zemljo zabiti koli. Streha nad vodo je bila potrebna zlasti tam, kjer je bila vretina izpostavljena soncu ali nesnagi.

Poleg naziva »vrétina« za opisane vrste vodnjakov poznajo v okolici Beltinec, Lipóvec, Bogojine, še ime »studenček«, v območju Grada pa »fukaš«. Opisanih preprostih vodnjakov, »vretin« je bilo v preteklosti mnogo več kot danes. Še danes najdemo vretino na območju diluvialnih teras na Goričkem, kjer je talna voda teže dostopna. Vidimo jih lahko v vaseh naslednjih občin: Lendava, Murska Sobota, Petrovci—Šalovci (glej sliko $\frac{1}{9}$, stran 87).

Žejen pastir je legel na travnik, z dlanmi odstranil rastlinje ob vrétini in srkal vodo. Ob studenčku je počepnil in pil vodo iz prgišča. Tako ni rabil posode in si je obenem opral roke. Včasih je tudi z glave snel klobuk in z njim zajel vodo. Pozneje mu je moker klobuk na glavi v poletni vročini delal hlad.

Vodnjaki »studenci«. Studenec je ljudski naziv za umetno grajen vodnjak, ki se od »vrétine« razlikuje po tem, da tu ne gre za izvirno, temveč za talno vodo.

Ti vodnjaki so začeli kasneje nadomeščati »vrétine« in danes splošno prevladujejo. Tak vodnjak sega od 2—50 m v globino. Kdaj so se pojavili prvi vodnjaki, ljudsko izročilo ne ve povedati. Sklepati moremo, da so bili le-ti na Dólinskem in Ravénskem preje kot na Goričkem, kjer so jih začeli graditi v drugi polovici 19. stoletja. Vendar še danes nimajo na Goričkem vodnjaka pri vsaki hiši. Vodnjake so sprva kopali le v pri-

Sl. 2: 1. Vodnjak na kolo — Kobilje 208, Gunc Štefan; — 2. Vodnjak na vzvod — Krog, Horvat Anton; — 3. Vodnjak na kolo — Kobilje 17, Seršen Katarina; — 4. Vodnjak na kolo — Bogojina, Lovrenčič Štefan, pri Bönčevih; — 5. Vodnjak na železno črpalko — Dokležovje; — 6. Vodnjak na kolo — Petrovci; — 7. Vodnjak na kolo — Kuzma 31, Grajkar; — 8. Vodnjak z vrvojo — Selo; — 9. Vodnjak na kolo — Šalovci

merih, če je izvor usahnil in je vretina izginila. Vzporedno s temi pojavi se je talna voda znižala in ljudje so bili prisiljeni, da so vodo iskali pod zemeljskim površjem. Za naglo širjenje vodnjakov in njih relativno gostoto, ki jo danes ugotavljamo, pa moramo iskati vzroke tudi v težnjah

gospodarjev, da imajo vodo v bližini stanovanjskih in gospodarskih prostorov, ter da so glede oskrbe z vodo samostojni.

Pri izbiri prostora za vodnjak so gospodarji upoštevali potrebo po vodi v hiši, hlevih in na vrtovih. Zato so postavljali vodnjake na dvo-riških, in sicer na sredini med hišo in hlevi. Na Ravenskem, kjer so ob hiši tudi vrtički, pa so postavljali vodnjake na koncu čelne strani hiše — »na podóknaj«, vendar toliko od hiše, da je vodnjak ob požaru dostopen.

Vodnjak na vreteno so radi postavljali ob košatih lipah sredi vasi. Košata lipa je s svojimi vejami branila sončnim žarkom dostop do vodnjaka in je tako ostala voda hladna tudi čez poletje.

Gradnja vodnjaka. Po določitvi prostora za vodnjak so zarisali v zemljo krog z vrvico. Premer začrtanega kroga je bil 2—3 m. Prav toliko je bila široka tudi izkopana jama »graba«. Kopali so jo tako dolgo, dokler niso prišli do talne vode. Vodo so nato dvigali iz jame z lesenimi škafi na vrveh ter kopali še dalje. Ko se je v jami naglo nabirala voda, so prenehali s kopanjem, nato so spustili v vodnjak lesen okvir »oséke«. Okvir je napravljen v obliki kvadrata iz štirih jelševih ali gabrovih tramov, visokih 40—50 cm. Oséke na dnu vsakega vodnjaka rabijo za temelje vodnjakovega oboda. Na oséke so položili rešeto »gümléno« (Ravensko) s premerom 75—80 cm. Rabilo je za okroglo obliko vodnjaka. Z gradnjo so pričeli ob zunanji strani rešetovega oboda. Gradili so s kamenjem predvsem v vaseh ob Muri; v ta namen so ga navozili z obrežja Mure ali pa so ga izkopali iz zemlje (Goričko). Vsaj nekaj kamnov je moralo imeti jajčasto obliko, da so z njimi zagozdili druge kamne. Kamenje so polagali v dveh vzporednih vrstah, nato pa so na zunanji strani zid »zabili« z zemljo ter po njej hodili. (Glej slikovno ponazorilo $\frac{1}{5}$, stran 87).

Vzporedno z zidanjem so dvignili tudi rešeto. Tako so gradili do zemeljske površine. Za gradnjo vodnjaka so uporabljali v krajih ob Muri kamenje, na Goriškem peščenec, ponekod pa tudi opeko.

Nad zemeljsko površino so vodnjak zavarovali z leseno ograjo v obliki kvadrata. Ta del vodnjaka splošno imenujejo »oséki«, »oséjki«. Ograja je pri starejših vodnjakih deloma iz borovih tramov, ki so v vogalih vezani v križ (glej sliko $\frac{1}{6}$, stran 87). Višina teh osékov je okoli 60 cm. Mlajši oseki so delani iz hrastovih, akacijevih ali smrekovih desk, ki so v vogalih zbite z žebli (glej sliko $\frac{1}{7}$, stran 87). Nekateri pa so vezani na otor.

Deske so gladko obdelane, le na notranji strani. Pri novejših vodnjakih so ponekod deske postavljene pokonci ter so zgoraj in spodaj vdlane v vodoraven okvir iz tramov. Oseki iz desk so v splošnem nekoliko višji od osekov iz tramov. Vrhu osekov so navadno pritrjene vodoravne deske, ki rabijo za polaganje posode ali ključa. Nekateri leseni oseki imajo pod vrhom ali v sredini ene stranice vdelan lesen odtočni žleb, ki se končuje s cevjo, skozi katero voda odteka v nastavljeno posodo. Ti žlebovi so v rabi predvsem pri napajanju živine, kjer stoji posoda za vodo na tleh. Ponekod je k studencu postavljeno pod cev

leseno korito, redkeje pa vidimo poleg studenca večje cementno korito za napajanje živine. Tudi najnovejši oseki so ponekod že cementni (glej sliko $\frac{1}{8}$, stran 87). Višina cementnih in lesenih osekov je okoli 70 cm, odprtina vodnjaka pa se giblje od 80—100 cm. Nekateri vodnjaki so pokriti z lesenim pokrovom, ki se na eni strani lahko dvigne.

Cementne oseke so izdelovali poklicni »cementarji«, ki so poleg tega delali tudi cevi za järke, mostove itd. Eni cementni oseki so pred prvo svetovno vojno stali 5 »rajnškov« (= goldinarjev).

Graditelji vodnjakov. Vodnjake so gradili sprva kmetje sami, v drugi polovici 19. stoletja pa so bili že znani poklicni »studenčarji«. Vodnjak je bil navadno narejen v nekaj urah. Studenčarji so bili povčini tudi tesarji. Ti studenčarji — tesarji so izdelovali predvsem vodnjake na lesne črpalke. V seznamu obrtnikov v arhivu Obrtne zbornice v Murski Soboti najdemo naslednje tesarje, ki so kopali tudi vodnjake:

Virag Mihael iz Beltinec, Kukonja Karel iz Kroga (umrl 1955 leta), Mencinger Franc iz Kroga (umrl 1950 leta). Mencinger je bil izmed navedenih najbolj prizadeven, hodil je kopat vodnjake po vsem Prekmurju in celo na Štajersko.

V Zakonu o obrtih z dne 5. februarja 1931 se v seznamu rokodelcev, ki še izvršujejo rokodelsko obrt na osnovi pooblastila, navajajo tudi graditelji vodnjakov (studenčarji). Na podlagi tega zakona sta bila v letu 1936 za soboški okraj uradno javljena naslednja studenčarja: Kolinarič Vince, Krog 85 — vodnjakar, Horvat Janez od Grada, tesar in studenčni mojster. V seznamu obrtnikov iz leta 1912 pa je bil eviden-tiran kot »studenec kopar«, vendar brez obrtnega dovoljenja, Karel Kuronja iz Zbigovec, tedaj star že preko 60 let. V Prekmurje so hodili izdelovat vodnjake na lesene črpalke studenčarji iz ljutomerske okolice ter iz Gornje Radgone.

Tipi vodnjakov. Način, kako so ljudje dobivali iz vodnjaka vodo, je določal tip vodnjaka. Po tem načinu so vodnjaki dobili svoje ime.

Najpreprostejši je studenec, iz katerega dvigajo vodo v posodi, privezani na vrv. Ti vodnjaki so navadni globlji, najdemo jih na Goričkem (glej sliko $\frac{2}{8}$, stran 89).

Vodnjak na ključ. Drugi je »studenec na ključ«, t. j. vodnjak, iz katerega dvigajo vodo s pomočjo »ključa«, dolgega lesenega droga, ki ima na koncu nasajeno kljuko. Del ključa, ki rabi za držaj, je raven, navadno 4—4,5 m dolg, iz vrbovega ali borovega lesa, na koncu pretaknjen skozi kljuko »kljuka«, »kljukaš«, »kaprez«, »zobec«, »haklica«, »hakel«, ki rabi za natikanje posode. Kljuka je ponekod ravna, drugje pa nekoliko ukrivljena. Novejše kljuke so železne in ukrivljene v obliki kavlja. Za kljuke uporabljajo največ brestov ali gabrov les, dolge so okoli 35 cm (glej sliko $\frac{1}{8}$, stran 87). Ključ z lesenimi kljukami so izdelovali tesanji, odkar pa ljudje kupujejo za ključ železne kljuke, jih sami natikajo na ročaje. Pri dviganju vode obesijo ljudje na kljuko najprej prazno posodo, nato jo s ključem spustijo v vodnjak, da se napolni, na kar drog ključa naslonijo na rob vodnjaka in ključ dvigajo sprva tako,

da se drog podrgne ob robu vodnjaka, ko pa je posoda nekaj metrov pred vrhom, primejo drog z obema rokama in ga prosto dvigajo. Na robovih vodnjakov lahko opazimo vdolbine, ki jih po daljšem času napravijo ključi. Ponekod so zato ob robu vodnjaka pritrčili majhen lesen valj, ki je omogočil lažje dviganje ključa ali polne posode (glej sliko $\frac{1}{8}$, stran 87). Vodnjaki na ključ so razširjeni predvsem med Murškim in Lendavskim poplavnim pasom in na prehodnem območju iz ravninskega v gričevnati svet.

Vodnjak za vzvod — »*stúdenec na čigo*«. Zanj je značilna »čiga« (madž. polž) — 2 drogova, od katerih je eden vsajen v zemljo in nosi na vrhu prečni drog za dviganje vode. Za pokončni drog rabi navadno slabo otesano deblo, ki se zgoraj razcepi v rogovilo. Ta drog je okoli 3,70 m — 4 m visok. Razcep se imenuje »(h)lače« (vas Krog). Vanj je z verigo ali vrvjo gibljivo pritrjen prečni, okoli 7—8 m dolg drog. V enem koncu je ta drog obtežen s kosom lesa ali s kamnom, na drugem koncu pa je pritrjena železna kljuka. Na kljuko je obešen tanjši 4—4,5 m dolg lesen drog z vedrom na koncu. Veriga med drogom z vedrom ter med prečnim drogom »čige« omogoča gibljivost pri spuščanju posode v vodnjak. Obtežitev prečnega droga »čige« mora biti le nekoliko večja od teže vedra in droga, ki nosi vedro. Pri spuščanju vedra v vodnjak ni potrebna posebna pomoč; vedro je treba nekoliko potegniti k tlom in prečni drog se s tem nagne. Pri dviganju polnega vedra iz vodnjaka je potrebno drog z vedrom potegniti iz vode, kar pa obtežitev na prečnem drogu znatno olajšuje (glej sliko $\frac{2}{3}$, stran 89).

Prve vodnjake te vrste so v Prekmurju imeli grofje na pristavah. Za njimi so jih začeli uvajati tudi kmetje. Ta tip vodnjaka je najbolj razširjen v ravninskem Prekmurju in sodi med značilnosti Panonske nižine.

Vodnjak na vreteno — »*stúdenec na kolo*«. Še ljudsko ime za te vrste vodnjake pove, da gre za dviganje vode s kolesom. V ta namen sta na dveh straneh vodnjaka zabita v zemljo dva pokončna hrastova stebra »sohi«, visoki okoli 180 cm, ki nekako na sredini med vrhnjim robom vodnjaka in zgornjim koncem soh nosita pglavitni del tega vodnjaka, to je prečno hrastovo svoro, dolgo okoli 120 cm, povezano na koncu s kolesom. Ker se ta svora pri spuščanju posode v vodnjak in dviganju vode iz njega vrti, je zato na konceh nasajena v stebre z železnimi štekli, ki se v vdolbinah stebrov lahko vrte okoli svoje osi. En konec svore je preko železnega štekla povezan s kolesom, nameščenim na zunanji strani stebra. Svora je okrogla, kajti nanjo je na sredi pritrjena močna vrv s posodo na koncu. Dolžina vrvi se ravna po globini vodnjaka. Vrv se pri dviganju vode iz vodnjaka navija okoli svore, pri spuščanju posode v vodnjak pa se spet odvija. Za kolo je najprej rabil lesen križ brez krožnice. Pri mlajših vodnjakih vidimo leseno križno kolo s križnico, pri najnovejših pa železno kolo. Kljuka je povsod pritrjena na koncu enega kraka — kolesa. Za te vodnjake je dalje značilna stran, ki daje vodnjaku določeno obliko. Glede na velikost in obliko strehe imamo več vrst teh

vodnjakov. Najpreprostejša je majhna dvokapna streha, ki pokriva le prečno svoro (glej sliko $\frac{2}{4}$, stran 89). Na vrh pokončnih soh je tu položeno sleme, nanj pa sta pritrjeni dve deski tako, da tvorita dvokapno streho. Streha se je pri teh vodnjakih povečala toliko, da je pokrivala ves vodnjak, s tem pa se je spremenila tudi konstrukcija vrhnjega dela vodnjaka. Namesto dveh pokončnih stebrov imamo tu štiri vogalne stebre, katerih funkcija je predvsem v tem, da nosijo streho in ne več v tem, da nosijo svoro.

Na vrh dveh vzporednih stebrov je položena na vsaki strani po ena strešna »loga«, ki nosi »špirovce«, t. j. tanjše tramiče, ki se pod vrhom strehe stikajo. Na vrh špirovcev je položeno strešno sleme. Streho tvorijo vodoravno položene deske. Vsaka vrhnja deska pokriva rob spodnje. Tak način prekrivanja se v gradbeniškem izrazoslovju imenuje — na preklop (glej sliko $\frac{2}{1}$, stran 89). Nekaterim opisanim streham so bile v preteklosti dodane na čelni strani tako imenovane »svisli«, t. j. majhna trikotna stena pod vrhom strehe. Ta stena je bila izdelana iz izrezljanih desk in je bila prekmurskemu vodnjaku dodana samo v okras. Namesto opisane dvokapne strehe najdemo ponekod štirikapno streho. Strešno konstrukcijo nosita dva v križ položena trama, katerih krake nosijo štirje vogalni pokončni tramovi. V križišču tramov je vsajen pokončni stebriček. Špirovci, ki nosijo streho, so zgoraj pritrjeni na ta stebriček, spodaj pa krake križnih tramov in tako tvorijo vogale strehe. Streha je iz borovih desk »na preklop«. Ima nekoliko usločeno piramidno obliko, zgoraj presekan tako, da tvori vrh strehe kvadratna deska (glej sliko $\frac{2}{3}$, stran 89). Obe opisani strehi najdemo v okolici Kóbilja. Lesena piramidasta streha se pojavlja tudi drugod v Prekmurju, le da zgoraj ni presekan, temveč se koničasto končuje. Vrh strehe je poudarjen še z navpično postavljeno konico.

Danes najdemo tudi vodnjake s polkrožno pločevinasto streho (glej sliko $\frac{2}{9}$, stran 89), številni vodnjaki na kolo imajo navadno dvokapno streho iz opeke (glej sliko $\frac{2}{7}$, stran 89). Pri vseh opisanih vodnjakih, katerih streho nosijo štirje vogalni pokončni stebri, je pritrjena prečna svora s kolesom tako, da je na dveh straneh vodnjakov k stebrom pritrjena prečna vez. Na sredini je ena teh vezi vdolbena ter je v vdolbino vsajen štekel svore, druga vez pa je preluknjana in je skozi luknjo pretaknjena os, povezana s kolesom. Prostor med prizemnim obodom vodnjaka in streho je ponekod ograjen s pokončnimi letvami tako, da je izven ostenja samo kolo. Na eni strani so v taki steni vratca, ki se zapirajo z riglom. Pri dviganju vode je treba vratca odpreti. Druge spet najdemo vodnjake, ki imajo mrežasto steno le na treh straneh.

Opisani vodnjaki na kolo so znani predvsem na Goričkem, najdemo pa jih tudi že na prehodu iz ravninskega v gričevnati svet, t. j. na prehodnem območju s Cankovske in Sebevorske nižje pleistocenske terase. Določene oblike vodnjakov najdemo le v nekaterih krajih; tako je za okolico Šalovec značilen v zadnjem času vodnjak s pločevinasto streho. Zaprti vodnjaki z vratci in stenami iz letev so doma predvsem v okolici Kuzme.

Na splošno so vodnjaki na kolo razširjeni na območju diluvialnih teras, predvsem v občinah Grad, Petróvci in Šalovci.

Nastanek vodnjakov na kolo ter njih razvoj moramo razlagati predvsem tako, da je s tem načinom dviganja vode mogoč dostop v globlje vodnjake, pri katerih bi ključ ali »čiga« ne dosegla vode. Glede na starost moramo ugotoviti, da so mlajši od drugih vodnjakov, saj najstarejši domačini še pomnijo prve vodnjake te vrste.

Vodnjak na črpalko — »*stüdenec s pumpov*«. Prvi vodnjaki na črpalke so bili le delno železni. Gospodar je kupil železno črpalko z batom, povezano z ročajem za črpanje ter železno cev za iztekanje vode. Ta cev je bila navadno ornamentirana, na koncu kljukasto navzdol zakrivljena in se je večkrat končala v obliki pasje glave. Črpalka je bila vdolana v lesen okoli 180 cm visok obod, ki so ga izdelali navadno iz borovega debla. Deblo so prevrtali s pet do šest metrov dolgimi svedri. Cev je bila zgoraj širša, spodaj pa nekoliko ožja. Ker se je voda dvigala po njej, so cev izlužili, da voda ni dobila okusa po lesu. V ta namen so skuhalo v kotlu presejan lesni pepel. Cev so na enem koncu zaprli, nalili vanj vroč lug, ki je ostal v cevi do naslednjega dne. Nato so cev preplaknili s čisto vodo. Spodnji del debla, ki pride v vodo, so oblili z lugom tudi od zunaj. Cev v svežem deblu so navadno še obžgali, zlasti v spodnjem delu. V luknjo so natlačili slamo ali oblanje ter to zažgali. Tako je dobila cev znotraj zoglenelo prevleko. Del debla, ki sega na zunanji obod vodnjaka, so obili s štirimi, šestimi ali osmimi deskami in tako je vodnjak dobil obliko kvadrata ali mnogokotnika. Vrh debla je bila navadno majhna dvokapna lesena streha z izrezljanimi svislimi in raznimi dodatnimi okraski, ki so jih pritrdili bodisi na obe konici strehice ali v sredo. Ti okraski so bili navadno kovinski in so predstavljali petelina, veternico, zastavico, sulico itd. (glej sliko $\frac{2}{5}$, stran 89). Ponekod je streha tudi ravna ali obrožena. Ti vodnjaki so po navadi zaprti s cementno ploščo, položeno na zunanji obod. Zunanji obod iz desk so navadno prebarvali z rdečo, modro ali belo barvo, robove, ki so jih tvorile deske, pa so tu in tam pri modro in rdeče pobarvanih vodnjakih poudarili še z belo barvo. Razširjeni so na vsem ozemlju Prekmurja, glede na njihovo starost pa jih uvrščamo med mlajše; uvajati so jih začeli v začetku 20. stoletja. Najnovejši vodnjaki na črpalko, ki v zadnjem času izpodrivajo vse ostale tipe vodnjakov, so kupljeni in v celoti železni. Največ jih najdemo v okolici Murske Sobotne in Lendave.

Krajevna razširjenost in gostota opisanih vodnjakov je razvidna iz priložene karte (stran 95).

Posode za vodo. Neposredno z vodnjaki so bila povezana tudi »vêidra«, lesena vedra narejena iz hrastovih dog in okroglega dna (glej sliko $\frac{4}{8}$, stran 97). Doge so na obeh koncih povezane z železnim obročem. Posoda je spodaj širša, zgoraj ožja. Premer odprtine okoli 30 cm, premer dna okoli 35 cm, višina 26—30 cm. Te vedrice so bile sestavni del vodnjaka, obešali so jih na ključ ter na drog pri vodnjakih na čigo ali pa so visele na vrvi ali na verigi pri vodnjakih na kolo. Vodo iz vedrice

so že pri vodnjaku prelili v drugo posodo. Vedrice so v novejšem času zamenjala kupljena kovinska vedra. Pri vretinah so zajemali vodo z lončenimi posodami, ki so obenem rabile tudi za prenašanje in hranjenje vode. Najobičajnejše so bile pütre, »vrčki« in »kulači«. Pütra je trebušaste oblike z ozkim kratkim vratom ter votlim ročajem »priločem«, v katerem je navadno luknjica, ki rabi za pitje (glej sliko $\frac{4}{3}$, stran 97).

»Vrček« (Dolinsko) ali »ročka« (Ravensko) je po obliki podobna pütri, le da je v svojem trebušastem delu nekoliko širša, vrat pa se na vrhu nekoliko razširi in ima na eni strani obliko nosu. Obe ravnikar omejnjeni lončeni posodi (pütra in vrček) sta lahko različnih velikosti. Pütra je navadno črno žgana, vrček pa je lahko navadno žgan, glaziran ali ne-glaziran ali pa tudi črno žgan. Glazirani »oblijáni« vrčki imajo ponekod tudi preproste druge barvne ornamente. Na polje ali drugo delo so nekoč prenašali vodo tudi v »kulačih« (čutara, glej sliko $\frac{4}{1}$, stran 97).

Le-ti so bili leseni iz lipovega lesa ali lončeni. V iste namene so rabili tudi lesene »bučke« (barigle), delane iz hrastovega ali akacijevega

lesa. V gospodinjstvu so za hranjenje vode rabili tudi škafe. Škof z vodo je stal navadno na klopi za kuhinjskimi vrati, ob njem pa često tudi pútra. Za napajanje živine v hlevu so rabili »piklin« (tudi »pitlin«, t. j. lesena posoda narejena iz borovega, hrastovega ali brestovega lesa). Ta posoda ima okroglo dno in stranice narejene iz dog, od katerih sta dve okoli pol metra višji od ostalih ter rabita za ročaje (glej sliko $\frac{4}{10}$ na strani 97). Doge so bile po starem povezane z lesenimi obročki. Nekateri »piklini« so bili zgoraj širši, spodaj ožji, držali so okoli 20 litrov, kolikor je približno pila ena krava. Piklini so danes redko še v rabi, izpodrinila so jih kupljena vedra.

Prenašanje vode. Od vodnjaka pri hiši do kuhinje nosijo vodo največ v črno žganih vrčih (zlasti Ravensko in Dolinsko, glej slikovno prilogo I). Vrčke za vodo nosijo v rokah ali na glavi — v drugem primeru ima gospodinja na glavi pod vrčem okrogel pleteni svitek »svék« (Ravensko) »svijek« (Goričko). Na glavi nosijo vodo tudi v škafih. V krajih, kjer so nekoč nosili ali deloma še danes nosijo vodo iz vretin, ki so na niže ležečem zemljišču, prenašajo vodo s pomočjo lesenega droga, običajno narejenega iz bukovega lesa, ki ga položijo na ramo (glej sliko $\frac{4}{4}$ —7, stran 97). Drog je raven ali rahlo ukrivljen. Ponekod pa je v sredi navzgor ukrivljen, da se lepše prilega rami. Drog je 100 do 120 cm dolg, na obeh koncih je obešena veriga ali lesena palica s kljuko na koncu, dolga 40—50 cm. Da veriga ali kljuka ne pade z droga, je drog na koncih nekoliko zarezan. Celotno opisano napravo imenujejo »vaga«, »branovlek« ali tudi »jarem«. Na obe kljuki konec palic ali verig obesijo ročaj vrčke za vodo. Prenašanje vode je žensko opravilo, pomagajo pa tudi doraščajoči otroci.

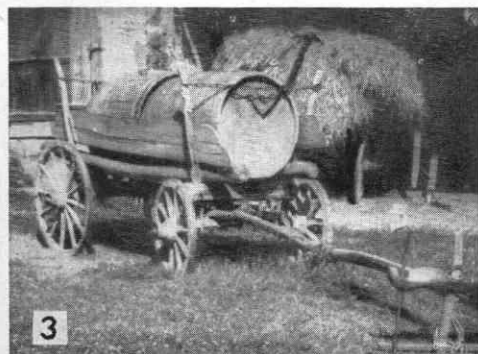
Na Goričkem v vaseh Bodonci, Gor. Petrovci, Grad, Selo, Fokovci, Radovci, Motovilci, kjer je vprašanje preskrbe z vodo zlasti v suhih poletnih mesecih najbolj pereče, so prebivalci včasih vezani le na najmočnejše vretine. Te so ponekod razmeroma daleč od vasi. Zato prevažajo vodo z živino, in sicer na vozovih v sodih ali kadeh. Odprtine prekrijejo z vejami, da voda čim manj pljuska iz posode (glej slikovno prilogo I/3).

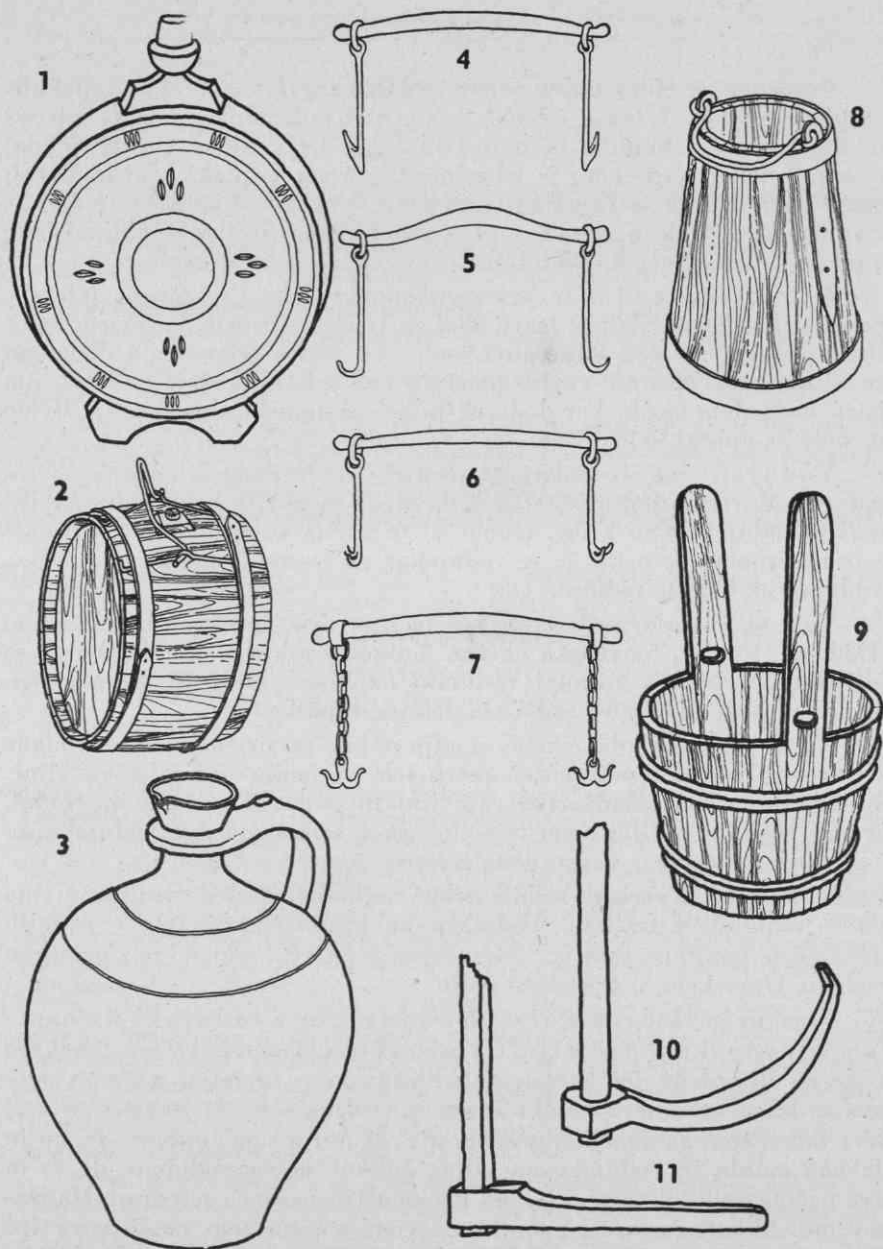
Zbiranje deževnice. Deževnico zbirajo bolj ali manj v vseh vaseh Prekmurja, vendar je ne rabijo za prehrano, temveč za pranje in druga domača opravila, ponekod pa tudi za napajanje živine. Pod strešno kap nastavljajo v ta namen razne posode. V nekaterih vaseh na Goričkem imajo deževnico napeljšano po ceveh v vodnjake, ki imajo sicer talno vodo. Tako je deževnica le dopolnilo vodi v vodnjaku.

Legenda k t. I:

1. Prenašanje vode — Fokovci, 2. Prenašanje vode — Selo, 3. Prevažanje vode — Selo, 4. Vodnjak na ključ — Selo, 5. Prenašanje vode — Vučja gomila

Foto: Vlasta Koren

Sl. 4: 1. Kulač — Pokrajinski muzej, Sobota; — 2. Bučka — Tropovci 66, Gabor Franc; — 3. Pütra — Tišina 66, Bodanec Vera; — 4.—7. Drogovi za prenašanje vode; — 8. Vedro — Tropovci 25, Mikola Andraš; — 9. Piilin — Dokležovje, Lukač Jožef, pri Krčmarovih; — 10.—11. Ključa za vedro

Pogosteje se zbira deževnica v nizkih naravnih kotanjah »mlakah« (madž. »tokah«). V takih mlakah so pastirji radi napajali črede goveda in ovac, kajti napajanje ni bilo utrudljivo. Le konje so že od nekdaj napajali doma, kajti konj je izbirčnejši in voda v mlaki zanj ni dovolj čista. Večje mlake so zlasti na Goričkem. Ponekod so ograjene z ograjo, starejše pa so bile ograjene s pletenim plotom. Še danes vidimo take mlake v Domanjševcih, Dolini, Šalovcih, Dolencih in drugod.

Mineralna voda. V severozahodnem delu Prekmurja (Ocinje, Serdica, Nuskova, Sotina) ter v okolici Tišine, Murskih Petrovec, Sodišinec prihaja na dan mineralna voda. Te vrelce izkoriščajo domačini za pitno vodo. Zlasti v vročih poletnih mesecih, ob košnji in žetvi, jim je ta voda dobrodošla kot dodatek pijači za poljske delavce. Za živino te vode ne uporabljajo.

Vodnjaki na sosednjih območjih. V nižinskih vaseh na sosednjem Murskem polju je talna voda nizka in je bilo za to v preteklosti največ vodnjakov na ključ. Danes so te vodnjake že močno zamenjale železne črpalke, le nekaj je še vodnjakov na leseno črpalko in na ključ. Vodnjak na kolo je redkost.

Tudi ob jugoslovanskoavstrijski meji v vaseh s slovensko manjšino (Dedonci, Potrna, Slovenska gorica, Žetinci, Zenkovci, Radkersburg) so bili nekoč pretežno poznani vodnjaki na ključ, ki so jih kasneje zamenjale lesene in v novejšem času železne črpalke.

Na sosednjem Madžarskem ozemlju so bile razširjene vretine, obdane z bednom (madž. »bodonkút«), poleg teh pa imajo vodnjake na ključ, na čigo in na kolo. Madžari iz vasi Szalafő so hodili po vodo na Hodoš, čeprav sta bila po ljudskem izročilu nekoč tam samo dva vodnjaka na čigo. Vodo so vozili iz vasi tudi za živino.

V Slovenskih goricah so bile nekoč najbolj razširjene vretine, živino pa so napajali v mlakah. Vodnjake na ključ uvajajo šele v zadnjih desetletjih, imajo pa tudi že vodnjake na črpalke. Podobno je s preskrbo vode na Dravskem in Ptujskem polju.

Primerjava prekmurskih vodnjakov z vodnjaki na ostalem Slovenskem ozemlju. Če bežno pregledamo, kako je s preskrbo vode na drugih etničnih območjih Slovenskega ozemlja, moremo ugotoviti, da so opisani vodnjaki znani tudi drugje in da smemo po vsej verjetnosti šteti za značilno posebnost Prekmurja samo opremo vretin in deloma morda še vodnjake na ključ, kolikor smemo sklepati, da so ta dva načina vodnjakov prevzeli od Prekmurcev oziroma sosednjih Madžarov tudi bližnji Štajerci. Vodnjak na čigo je sicer zelo značilen za vso Panonsko nižino, srečamo pa ga tudi na Dolenjskem in v Beli Krajini ter celo v visoko ležečih gorenjskih vaseh (Gorjuše, Koprivnik). Tudi vodnjak na kolo je znan povsod po Sloveniji in moremo zanj reči, da je v Prekmurje prišel od drugod. Vodnjaki na črpalke so seveda novejši in tako v Prekmurju kot drugod naglo izpodrivajo starejše vrste vodnjakov.

Literatura

1. Vilko Novak, Ljudska prehrana v Prekmurju, Ljubljana 1947, str. 99.
2. Ivan Gams, Geomorfologija in izraba tal v Pomurju, Geografski zbornik V, 1959, 205 sl.
3. Določbe zakona o obrtih z dne 5. novembra 1951 (Arhiv obrtne zbornice v Murski Soboti).
4. Ferenc Gönczi, Göcsej, Kaposvár 1914, str. 472—475 in 477.
5. Rajko Ložar, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, str. 205.

Uporabljala sem tudi naslednja dela:

- Elek Benedek, A magyar nép multja és jelene, Budapest 1898, str. 30 do 58.
- Gyula Fehér, Kútak a Körös Kis—Sárrétjén. Ethnographia 1958, str. 175 do 185.
- Magyarország vármegyei és városai, Vasvármegye. Budapest 1898, str. 390.
- Anton Melik, Stajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Ljubljana 1957.
- Ivo Pirč, Zdravje v Sloveniji, Ljubljana 1959.
- Vse druge podatke pa so mi dali številni starejši domačini.
- Risbe (sl. 1—4) je izdelala Martina Rojs-Golja iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru.

Zusammenfassung

DIE WASSERVERSORGUNG UND DIE BRUNNENFORMEN
IM PREKMURJE (ÜBERMURGEBIETE)

Ein gutes Trinkwasser ist eine der hauptsächlichsten Bedingungen für die menschliche Siedlung und für die Existenz des Menschen. Das Prekmurje (die Landschaft im äussersten Nordosten Sloweniens) gehört in volkskundlicher Hinsicht zum pannonischen ethnischen Gebiete. Es erreicht im Schwemmland der Mur und ihrer Nebenflüsse die grösste Bevölkerungsdichte.

Das Wasser ist im Murgebiete nicht überall bekömmlich, weil die Mur in unmittelbarer Verbindung mit dem Bodenwasser steht. Die Nähe des Bodenwassers, welches von den Siedlungen im Flach- und im Hügellande gebraucht wird, ist auch für die Brunnenformen und für die Versorgung mit Trinkwasser entscheidend.

In der Volksüberlieferung, besonders in den unbesiedelten Gebieten, lebt noch die Erinnerung an das Wassersuchen mittels einjähriger Weidenruten. Die Wassersucher waren Männer, die ihr Wissen von ihren Vorfahren geerbt hatten.

Die Wassergewinnung geschieht auf verschiedene Weise. Die einfachste Art ist die Naturquelle. Häufiger ist die Quelle auf flachem Boden, die man »vrétina« nennt. Eine vrétina ist mit Steinen eingefasst oder man legt einen ausgehöhlten Baumstamm darein.

Neben den vrétine waren auch künstlich gemachte Brunnen bekannt. Sie unterscheiden sich darin von den vrétine, dass in ihnen kein Quellwasser, sondern nur Bodenwasser vorkommt. Solche Brunnen traten später an Stelle der vrétine und sind heute allgemein vorherrschend. Die Brunnen wurden anfänglich von den Bauern selber gemacht, in der zweiten Hälfte des 19. Jh. jedoch kannte man schon berufsmässig arbeitende Brunnenmacher (»studénčarji«). Die Art der Gewinnung des Wassers aus dem Brunnen war bestimmend für den Brunnentypus. Davon erhielten die Brunnen ihre Bezeichnung bzw. ihren Namen. Der einfachste ist der Brunnen, bei dem man das Wasser mittels einer

langen hölzernen Stange (»ključ«) mit einem Haken am Ende schöpft. Brunnen solcher Art sind vor allem zwischen dem Mur- und Ledava-Überschwemmungsgürtel und auf dem Übergangsgebiet vom Flach- zum Hügellande verbreitet. Bei den Brunnen mit Hebebaum (»čiga«) ist ein Pfosten in den Boden eingerammt und trägt am Ende eine Querstange zum Wasserheben. Die ersten dertartigen Brunnen wurden im Prekmurje von den gräflichen Gutsbesitzern bei den Meierhöfen eingeführt, später verbreiteten sie sich und sind auch auf kleineren Bauernhöfen erhalten geblieben. Dieser Brunnentypus ist im Flachland des Prekmurje am meisten verbreitet und gehört zu den Charakteristiken der Pannonischen Ebene.

Der Brunnen mit Wasserrad ist vor allem im Goričko bekannt, ist aber auch am Übergange vom Flachlande ins Hügelland, d. h. im Übergangsgebiet von der unteren Pleistozensterrasse von Cankova und Sebeborci anzutreffen.

Der Brunnen mit Pumpe ist auf dem ganzen Prekmurje-Gebiet verbreitet, gehört aber zu den jüngeren Formen und wurde anfangs des 20. Jh. eingeführt.

Aus den »vétine« wurde das Wasser mit Tongefässen geschöpft, die gleichzeitig auch zum Tragen und als Behälter gebraucht wurden. Die üblichsten waren die »püte«, die »vrčki« und die »kulači«. Zu gleichem Zwecke wurden auch hölzerne »bučke« und »pitlini« verwendet. Vom Brunnen beim Hause bis zur Küche wird das Wasser hauptsächlich in schwarzgebrannten Krügen geschafft. Die Krüge werden entweder mit den Händen oder auf dem Kopfe getragen. Im zweiten Falle legt die Hausfrau einen runden Tragrost unter den Krug. Im Goričko sind die Einwohner einiger Dörfer, wo die Wasserversorgung besonders in den trockenen Sommermonaten äusserst kritisch ist, sind die Einwohner manchmal nur an die stärksten »vétine« angewiesen, die weit vom Dorfe liegen. Sie transportieren deshalb das Wasser mit Viehgespann und zwar auf Wagen in Fässern und Tonnen. Das Regenwasser wird mehr oder minder in allen Dörfern des Prekmurje eingesammelt, doch wird es zur Wäsche und für sonstigen Bedarf nicht gebraucht. Im nordwestlichen Teile des Prekmurje kommt Mineralwasser an den Tag. Von den Quellen bekommen die Einwohner ihr Trinkwasser. In den Dörfern des Flachlandes im nachbarlichen Murfelde ist das Bodenwasser tief gelegen, dort waren einst die Brunnen mit Brunnenstangen (»na ključ«) am zahlreichsten. Heutzutage sind diese Brunnen stark von eisernen Pumpen verdrängt worden, selten sind Brunnen mit Holzpumpen und mit Brunnenstangen anzutreffen. Auch der Brunnen mit Wasserrad ist schon zur Seltenheit geworden. Auch längs der jugoslawisch-österreichischen Grenze, in den Dörfern mit slovenischer Minderheit, waren einst die Brunnen mit Brunnenstangen die häufigsten und sind später durch Pumpen ersetzt worden.

In der ungarischen Nachbarschaft waren »vétine« mit Brunnenkasten verbreitet, man trifft aber auch Brunnen mit Brunnenstange, mit Hebebaum und mit Wasserrad an. In den Slovenske gorice waren einst die »vétine« am zahlreichsten. Ähnlich verhält es sich mit der Wasserversorgung auf dem Ptuj- und auf dem Draufelde. Die beschriebenen Brunnenarten sind auch in anderen Teilen des slovenischen ethnischen Gebietes bekannt. Als Besonderheit des Prekmurje sind nur die »vétine« und teilweise vielleicht die Brunnen mit Brunnenstangen anzusehen. Der Brunnen mit Hebebaum ist zwar für die ganze pannonische Ebene charakteristisch, ist aber auch andernorts in Slovenien anzutreffen (Dolenjsko, Bela Krajina). Der Brunnen mit Wasserrad ist überall in Slovenien bekannt. Die Brunnen mit Pumpen sind neueren Ursprungs.